

СИСТЕМА ОТ ЦЕЛИ НА ВЪЗПИТАНИЕТО

Николай Колишев

Департамент за информация, квалификация и продължаващо образование – Варна

Резюме. В статията се обосновава система от възпитателни цели, изведена от определението за възпитание, а именно съзнателен и целенасочен процес на развитие у личността на умение за реализация на своите индивидуални особености в съответствие със социалните норми, в резултат на което тя става способна за изграждане на социално адекватни отношения в обществото. Системата включва следните пет цели: изграждане на ценностна система на личността, развитие на умения за самоутвърждаване, самоуправление, самомотивиране и за постигане на душевна стабилност (емоционална устойчивост). Системообразуващата връзка е между ценностната система на личността, като съдържание на възпитанието, и уменията, като различни проявления на формата, в която се осъществява съдържанието.

Keywords: education, educational objectives, value system, personal qualities, self-management, self-motivation, self-perfection, emotional stability

Постановка на въпроса

В компетентно формулираните цели на възпитанието е заключен потенциалът на възпитанието да бъде ефективно, защото те убеждават в ценността на последствията от своето постигане, определят посоката на приоритетните усилия и в определена степен подсказват средствата за реализацията си. Да бъдат компетентно формулирани, от наша гледна точка не означава единствено да отразяват доминиращите в обществото представи за възпитана личност – това се извършва успешно и на равнището на масовото съзнание, това е необходимо, но не е достатъчно. Не е достатъчно да бъдат и в съответствие с формулировките в глобалните и националните документи за образованието и възпитанието, защото в тях по необходимост се говори не на професионално-педагогически, а на един пределно общ, социално разбираем и социално въздействащ език, изразите в който са предназначени за постигане на положително влияние върху общественото съзнание, но невинаги са подходящи за успешна операционализация в практиката. Такива са например изразите в Декларацията на хилядолетието на Обединените на-

ции, приета на Генералната асамблея на ООН през 2000 г. (Обръщението..., 2000–2001); концепцията за 8-те компетентности, залегнали в Препоръка на Европейския парламент и на Съвета от 18.12.2006 г. (Recommendation..., 2006); комплексът от компетентности, разработен в началото на XXI век в рамките на дейността на OECD (Организация за икономическо сътрудничество и развитие), съставен от т. нар. компетентностни категории (The definition...). Поднесени по такъв начин, целите на възпитанието имат широко социален, т. е. определящ приоритетните направления на общественото развитие, а не професионално-педагогически характер, т. е. конкретно обслужващ усилията на професионалните възпитатели (учители, педагогически съветници и др.). Възпитателните цели, формуирани на глобално и национално равнище, не би трябвало да подменят целите, формуирани на професионално-педагогическо равнище.

Според нас компетентно формуираните професионално-педагогически цели на възпитанието са тези, които отговарят най-малко на следните две изисквания:

– Логично следват от теоретично обосновано разбиране за съществените признаци на възпитанието, отразени в неговото определение.

– Представяват система, отделните цели в която се намират в закономерни връзки помежду си.

В българската педагогическа литература от последните 20 години съществуват разработки, в които целите на възпитанието се извеждат от неговото определение, без да навлизаме в детайли по отношение на конкретната връзка определение–цел (Чавдарова–Костова, 2012: 110–119). Но в тази литература не открихме опити за разработване на система от възпитателни цели (Атанасов, 1994: 66–77; Василев, 2000: 64–70; Димитрова, 2005: 79–93; Александрова и др., 2011: 52–54; Чавдарова–Костова, 2012: 110–119).

Теоретично обосновани наричаме тези определения на възпитанието, в които, разбира се, присъстват неговите съществени признаци. Бихме посочили следните два съществени признака на възпитанието: 1) то е съзнателен и целенасочен процес; 2) то изисква проявата на индивидуалните особености на личността в съответствие със социалните норми. От целенасочеността на възпитанието следва, че то има цели, но по никакъв начин не следва посоката на формулиране на тези цели. Затова водещ за нас в случая е вторият съществен признак.

Проявата на индивидуалните особености на личността в съответствие със социалните норми е признак, безспорно определящ същността на възпитанието и характеризиращ спецификата на този процес като един от начините за предаване на социалния опит на следващото поколение. Възпитанието е такова усвояване на социалния опит от личността, при което тя се научава да проявява своите индивидуални особености по социално одобряван на-

чин. То всъщност е единството между индивидуалното и социалното, между личността и обществото с всички сложни аспекти на това взаимодействие. Възпитаният човек е този, който е постигнал съвпадение между своята индивидуалност и очакванията на обществото към него.

Въз основа на това разбиране ще дадем следното теоретично обосновано определение на възпитанието, което ще превърнем в изходна точка за извеждане на компетентно формулирани цели на възпитанието: **възпитанието е съзнателен и целенасочен процес на развитие у личността на умение за реализация на нейните индивидуални особености в съответствие със социалните норми, в резултат на което тя става способна за изграждане на социално адекватни отношения в обществото.**

От това определение следва логичният въпрос: **Какво е необходимо на личността, за да реализира своите индивидуални особености в съответствие със социалните норми?**

Аргументираните отговори на този въпрос всъщност представляват системата от цели на възпитанието. Системата е затворена, в смисъл че съществуват ясни закономерни връзки между отделните цели, непозволяващи произволното включване на нови цели, но е отворена, в смисъл че е възможно откриването на нови закономерни връзки с нови цели. Системата се състои от следните пет цели:

– Изграждане на позитивна ценностна система, защото тя представлява личностното битие на социалните ценности. Безспорни по своето значение компоненти на ценностната система са следните групи ценности: витални, хедонистични (евдемонични), икономически, ценности на научното познание, морални и правни, естетически, еротични, религиозни (Николаева, 2000: 68).

– Развитие на умението за самоутвърждаване на личността, защото самоутвърждаването е социално одобряваният начин, по който личността доказва ценността на своето Аз.

– Развитие на умението за самоуправление на личността, защото това е умението на личността да поддържа своите личностни и социални характеристики в оптимално за пълноценна реализация на потенциала си състояние.

– Развитие на умението за самотивизиране на личността, защото това е умението за самостоятелно изграждане на система от подбуди (причини), предизвикващи активност за следване на социално и личностно ценни модели на поведение.

– Развитие на умението за постигане на душевна стабилност (емоционална устойчивост) на личността, защото това е умението за справяне с кризата в определени ценности чрез социално одобряваната стратегия на ценностна защита, състояща се в актуализирането на други ценности.

Ако сме съгласни, че тези цели действително трябва да бъдат цели на семейното, училищното, общественото и всякакъв друг вид възпитание, то те трябва да бъдат характеризирани, защото не бихме могли да постигнем нещо,

за което не знаем какво е. В следващата характеристика на целите се изясняват и системните връзки между тях.

Изграждане на позитивна ценностна система на личността **Определение**

„...Ценността може да се разглежда като специфично субект-обектно отношение, провокирано от значимостта на обекта за субекта в сферата на неговите биологични и социални (физиологични и психологически) потребности, интереси, желания, предпочитания, чувства и емоции“ (Николаева, 2000: 63). А също така ценността е „...продължително убеждение, че определен начин на поведение или на съществуване е личностно или социално за предпочитане пред противоположния или различен начин на поведение или съществуване“ (Николаева, 2000: 66).

Има сериозен теоретичен смисъл в разграничаването на понятията „ценност“ и „ценностно отношение“. Ако ценността отразява социалното значение на определени материални и духовни реалности, то ценностното отношение отразява личностния смисъл, който тези реалности придобиват благодарение на позитивната субективна оценка. Ценността е потенциално ценностно отношение, което възпитанието е призвано да превърне в действителност.

Следвайки тази логика, трябва да кажем, че ценностното отношение представлява познание плюс оценка, защото формирането на оценъчно отношение към действителността по необходимост се предшества от формирането на познавателно отношение. В процеса на общуването, възпитанието, обучението и самообразованието подрастващите се запознават с материални и духовни явления, които са свързани с различни човешки качества, умения и способности, с определени нравствени и естетически стойности. Опознавайки света на предметите и хората, децата възприемат и разбират онзи кръг от социални ценности, които са осигурили развитието на цивилизацията и просперитета на личността, като с това познание създават предмета на своето ценностно отношение. В този предмет могат да бъдат обособени различни компоненти – качества, умения и способности, състояния на духа, дейности.

Всъщност ценностната система представлява организация на ценностните отношения, включваща техните конкретни видове и йерархични връзки, като това не означава, че конкретните ценностни отношения образуват рангова колона. По-скоро става въпрос за ранжиране на ценностни групи или блокове. Социалният опит на човечеството по категоричен начин е потвърдил значението на следните групи ценности: витални, хедонистични (евдемонични), икономически, ценности на научното познание, морални и правни, естетически, еротични, религиозни (Николаева, 2000: 68). Бихме искали да подчертаем, че смятаме за една много продуктивна посока на теоретични разсъждения разглеждането на видовете възпитание (интелектуално, нравствено и т. н.) в

контекста на ценностната система на личността. По такъв начин акцентът на анализа ще бъде поставен върху тези характеристики на ценностите, които определят тяхната необходимост за изграждането на социално адекватни отношения в обществото, от което следва постигането на една по-тясна връзка между теоретичните обобщения и практиката на възпитанието.

В качеството на илюстрация за теоретичен анализ на нравственото възпитание в контекста на моралните ценности ще разгледаме няколко позитивни личностни качества, които определяме като фундаментални.

Ценността на позитивните личностни качества

Неизменна част от позитивната ценностна система са позитивните личностни качества. Техният списък може да бъде изключително дълъг, поради което ще ги ограничим, като подберем тези, които отговарят на следните признаци: 1) значението им е потвърдено в историята на човечеството, тъй като винаги са били предмет на разсъждения от страна на класици в областта на философията, психологията и педагогиката; 2) налице е единство в професионалното съзнание по отношение на значението им за практическото възпитание; 3) притежават висока степен на обобщеност, което означава, че включват в себе си редица по-частни качества. Според нас могат да се посочат най-малко пет качества, които отговарят на изброените изисквания, а именно вътрешна свобода, дисциплина, отговорност, толерантност, справедливост, увереност в себе си. Тези качества наричаме фундаментални позитивни личностни качества. Превръщането им в цел на възпитанието налага характеристиката на техните най-съществени особености.

Вътрешна свобода

Вътрешната свобода е способността на личността да реализира своята същност. Тя е независимостта на личността от онази част на нейното възпитание, която не е в съгласие с индивидуалните ѝ особености (Колишев, 2000: 68).

През периода на ранното възпитание (от раждането до 7 години) съзнанието на детето се отличава с висока пластичност, водеща до висока устойчивост на следите от възпитателните и социализиращите въздействия. Въпреки че в следващите възпитателни периоди, стигащи до завършване на средното образование, тази пластичност намалява, личността остава възприемчива към влиянията, взаимодействията и отношенията, които очертават нейния начин на живот. Затова формираните в детството качества, черти на характера, нагласи и жизнени стратегии притежават стабилност, която често се проявява като власт на възпитанието над личността. Поведенческите изрази на тази власт отразяват редица вкоренени в съзнанието предразсъдъци, неиндивидуализирано светоусещане, липса на индивидуален оценъчен критерий и нераз-

вито чувство за идентичност. Следствие на неизбежната възпитателна власт е неумението на личността да мисли и да действа в съответствие със собствена-та си същност и моралната инерция, която я кара да играе чужди за нея междуличностни роли. Липсата на удовлетвореност от личностната реализация е причина за обвинения към родителите, обществото и в крайна сметка към възпитанието, превърнало се в зависимост и обреченост за личността.

За да бъде възпитанието свобода, а не окови, за да развива, а не да ограничава, то трябва да включва в самото себе си отрицание на своята власт. Възприемането на вътрешната свобода като ценност, от което следва развитието ѝ като личностно качество, означава развитие на способността на личността за намиране на индивидуалните измерения на възпитателните послания или способност за мислене и действие по силата на вътрешни за личността причини. Следователно възпитаната личност е тази, която умее да съотнася възпитателните изисквания със себе си, тази, която е намирала баланса между властта, произтичаща от съдържанието и формата на предаване на социалния опит, от една страна, и своята независима потвърждаваща или отричаща индивидуална оценка – от друга.

Анализът на личностното качество вътрешна свобода логично води до разглеждане на въпросите за съвестта и страха в мисленето и поведението на личността.

Дисциплина

Дисциплината е способността на личността за изпълнение на разумни изисквания. Тя е хармонията между външните (социалните) и вътрешните (личностните) възпитателни изисквания (Колишев, 2000: 112).

Основанията на дисциплината като позитивно личностно качество са в самата същност на природната и социалната действителност, която изисква от личността спазването на определени задължителни правила. Природата задължава личността да се храни и облича и ако тя не изпълнява това изискване, я наказва. Обществото задължава личността да спазва моралните и юридическите закони и ако тя не изпълнява това изискване, я наказва. Индивидуалният и социалният живот на личността протичат в система на субординация, която изисква от нея както умение за ръководене, така и умение за изпълнение, поради което тези две умения са еднакво необходими на възпитаната личност.

Развитието на дисциплината предполага изпитване на последствията от нейното нарушаване. Разумните изисквания налагат и разумни последствия. „Трябва да се намери тая сила, която прави изпълнението необходимо и която определя неизгодните последствия от нарушението на дисциплината“ (Макаренко, 1968: 228). Разумността на изискванията е безспорна, когато тяхното изпълнение води до негативни за личността последствия. Дисциплинираното поведение се формира ефективно, ако личността се убеди по възможно най-

въздействащ начин в здравата логика и смисъла на социалните изисквания. Тогава те престават да се възприемат като накърняваща свободата власт на възпитателя, а придобиват силата на осигуряващо свободата спазване на неизбежната естествена необходимост. Трудността на възпитателните въздействия в случая се състои в установяването на еднозначна връзка между поведението и резултата.

Отговорност

Отговорността е способността на личността за възприемане на себе си като причина за резултатите от своето поведение. Тя е вътрешният, личностен източник на възпитателните изисквания (Колишев, 2000: 119).

Осъзнаването на себе си като причина за определен резултат е възможно, на първо място, при владенето на средства за въздействие върху постигането на резултата. Отговорността е функция на управлението и се изгражда толкова по-успешно, колкото повече предоставената власт съответства на предстоящата за изпълнение задача. Личността не отговоря за неща, които са извън нейния контрол и които не са подвластни на наличните средства за въздействие. Изискването за отговорност е неотделимо от наличието на възможност за ръководене на процесите.

На второ място, отговорността е функция на свободния избор. Свободата на мисленето и действието формира отговорното отношение. Нещо повече, отговорността може да бъде създавана единствено в условията на свобода – в условията на външна, социална свобода, когато става въпрос за отговорност пред външни субекти, и в условията на вътрешна, духовна свобода, когато личността е отговорна пред самата себе си. Отговорността е реализация на свободата на личността, изразена в овладяната способност за превръщане на себе си в причина за своето поведение.

Толерантност

Толерантността е способността на личността за признаване на правото на съществуване на ценностите на другите. Тя е мирът между своите ценности и ценностите на другите (Колишев, 2000: 128).

Толерантността притежава както съдържателни, така и формални признаци. Най-същественят за нас съдържателен признак на толерантността е, че **тя е отношение към ценности.** Действителността налага едно разбиране на толерантността като уважение и зачитане на биологически, културологически, политологически и психологически факти, представляващи човешки (социални и личностни) ценности: на расови, етнически и индивидуални физически характеристики и особености на човека, в които намира израз многообразието на родения от природата човешки живот; на идеи, светосъществуване и начин на живот, създадени от различни култури; на идеологии,

разработвани от различни социални групи; на съвестта и убежденията на отделни представители на човешкия род, които се явяват израз на тяхната индивидуалност.

Формалният признак на толерантността е свързан с **признаване** на правото на съществуване на ценностите на другите. Да признаеш, не означава да приемеш. Ценностите на другите си остават ценности на другите. Признаването означава съгласие с факта, че те представляват социално допустими начини за задоволяване на човешки потребности. Признаването може да бъде безусловно или критично. При **безусловното признаване** не се оспорват общественото значение и личностният смисъл на ценностите. Безусловно се признават например биологическите и културологическите ценности. При **критичното признаване** се изразява съгласие с естествената необходимост от съществуването на определени ценности, но се оспорва тяхната социална и личностна полезност. На критично признаване подлежат политологическите и психологическите ценности. Толерантното отношение към тях се изразява в **начина**, по който се оспорва значението им. Да се признае критично правото на съществуване на определени политически възгледи или на индивидуален начин на мислене, означава да се осъществи цивилизован диалогичен спор, в който двете страни в атмосфера на взаимно уважение аргументирано критикуват и аргументирано се защитават, последователно се изслушват и говорят, като поставят на първо място стремежа към истината, а не задоволяването на собственото самолюбие.

Справедливост

Справедливостта е способността на личността за следване на истината по начин, който е в интерес на развитието на индивидите и групите в обществото. Тя е възпитателният еквивалент на истината (Колишев, 2000: 137).

Истината, която е ключовото понятие за разбиране на справедливостта като личностно качество, рядко е еднозначна, в повечето случаи тя е многостранна. Фактите, като форма на истината, се селектират и йерархизират в зависимост от целта на установяване на истината. По един начин изглежда научната истина, по друг – юридическата, по трети – психологическата и педагогическата. Фактите от гледна точка на обвинението изглеждат по различен начин в сравнение с фактите от гледна точка на защитата. Това е така, защото фактите не са огледално отражение на действителността, а се превръщат в такива благодарение на включената в тях човешка мисъл (Фромм, 1993: 259). По този повод Е. Фромм отбелязва: „Фактите трябва да бъдат уместни. Но уместни по отношение на какво или на кого? Ако ми съобщят, че А се намира в затвора, защото е ранил съперника в пристъп на ревност, значи са ми съобщили факт. Същите сведения аз мога да изразя, като кажа, че А е бил

затворен или че А е бил избухлив човек (или е такъв), или че А е бил ревнив човек (или е такъв); но всички тези факти малко говорят за А. Може би той е човек с много силни чувства, горд, извънредно открит; известните ми факти може нищо да не говорят за това, как се стоплят очите на А, когато той разговаря с децата, или за това, че той е готов да се погрижи за тях и да им помогне“ (Фромм, 1993: 259).

Ето това са различните гледни точки към истината. От една страна, А е ранил човек в пристъп на ревност, от друга страна, той е добър човек с чувство за собствено достойнство, който вероятно е бил сериозно предизвикан, за да постъпи по този начин.

Всъщност отношението на справедливост се състои в способността да се мисли и да се постъпва в съответствие с подобни разнообразни страни на истината. Следователно, необходим е критерий, който да ги обединява. Този критерий не може да бъде друг освен развитието на индивидите и на групите в обществото. По такъв начин стигаме до извода, че справедливо е това, което е в полза на развитието на личността и на групата, към която личността принадлежи.

Увереност в себе си

Увереността в себе си е убеденост в собствените възможности и позитивни качества. Тя е организиращият фактор на личностните качества и ядро на моралната структура на личността (Колишев, 2000: 147).

Личността изпитва нужда от увереност в себе си, потребност от увереност (Фромм, 193: 254). Тази потребност възниква в резултат на личностната необходимост от извършване на правилен избор. Стремещт на личността да търси гаранциите за правилност в себе си е признак на свободно мислене, отговорно отношение, активна съвест, в крайна сметка – на вяра в собствената си личностна ценност. Процесът на избор е облекчен, когато колебанията са минимални или се преодоляват с помощта на устойчиви ценностни критерии. Практическото потвърждаване на правилността на избора развива увереността в себе си, а случаите на неправилен избор се възприемат като неизбежен опит и причина за коригиращи изводи. Собственият, извършен уверено, макар и неправилен избор, е по-ценен за развитието на личността от наложения отвън правилен избор, така както лично изстраданият опит е по-ценен от чуждия. Собствените решения се преследват от уверените с двойна енергия, която превръща тяхната правилност, т.е. позитивен резултат не само в плод на рационална преценка, но и на емоционално отношение.

Увереността в себе си не означава затвореност, безкритичност към себе си и самонадеяност. Тя е по-скоро личностно осмисляне на собствената идентичност, извършено в резултат на дейността и общуването на личността. Извиращата от духовния свят на личността увереност по необходимост се следва

от вяра в позитивното начало на човешката същност. Тази вяра намира най-разнообразни проявления – вяра в конкретни личности, вяра в идеи, вяра в смисъла на своето съществуване, вяра понякога в естествените закони на живота, които са по-мъдри от индивидуалния човешки разсъдък. Способността да живеят според вярата си е преимущество на уверените личности. Невъзможно е личността да повярва истински в каквото и да било, без да повярва достатъчно в себе си. За да се повярва дълбоко в човек, идея, ценност, трябва да са налице рационални и емоционални основания за това. Тези основания са духовни продукти на личността и придобиват стойност единствено чрез оценката на личността за самата себе си. Ако вярата е „...убеденост в още недоказаното, знание за реалната възможност, осъзнаване на предстоящото“ (Фромм, 1993: 229), най-сериозното основание на тази убеденост е съзнанието за собствена ценност на субекта на вярата.

Възпитаване на ценностни отношения

Възпитаването на ценностните отношения става в резултат на положителната субективна оценка, която личността дава на определени социални ценности. Оценяването задължително предполага сравняването с определен оценъчен еталон. Именно този еталон е в основата на формирането на ценностната система на личността. Нещо повече, окончателно изграден и усвоен от личността, той е самата ценностна система.

Всъщност еталонът, за който говорим, е твърде сложен – многостранен и нееднороден. На първо място, детето встъпва в света на социалните ценности с определени, неизбежни наследствени предразположения.

На второ място, семейното възпитание през периода на ранното и по-късното детство полага онази основа, с която взаимодействат всички следващи възпитателни влияния. Семейното възпитание е първата форма на оценъчния еталон, защото то предлага системата от първоначално външни норми на непосредственото социално обкръжение, която с обогатяването на социалния опит и развитието на личността се интериоризира и преминава във вътрешна. Изграждането на ценностната система на личността в действителност е изграждането на социално адекватен, индивидуален, вътрешен оценъчен еталон, формирането на който е резултат от личностната интерпретация на семейните норми. Успешно протичащият процес на семейно възпитание придвижва детето от равнище, на което то оценява света предимно през погледа на своите родители, към равнище, на което то оценява света през своя собствен поглед.

На трето място, създаването на вътрешен оценъчен еталон зависи от начина на живот на личността, влияещ например с такива свои особености като референтна група и социален статус на личността. Безспорен е фактът, че личността формира такива ценностни отношения, които са съществени за нейния начин на живот. Начинът на живот, като специфично взаимодействие между личност-

та и действителността, потвърждава едни социални ценности и отхвърля други, изграждайки неповторима индивидуална ценностна система.

Компетентният възпитател реализира тази възпитателна цел, като аргументира стойността на определени социални ценности, потвърждава тяхното значение във възпитателни ситуации, демонстрира ги в собственото си поведение, организира взаимоотношенията в социалната и материалната среда в съответствие с тези ценности. Във възпитателните си усилия той възпроизвежда „ставането“ на своята ценностна система, като едновременно с това я препотвърждава и развива. Превръщането на социалните ценности в практически възпитание изисква от него последователно демонстриране на етапите на процеса, наречен личностна проекция на социалните ценности. Поради тази причина той не е просто ретранслатор на обществените изисквания, а активен техен създател на управляваното от него равнище. Думите и действията на ефективно действащия възпитател са насочени към формирането на ценности, в значението на които той е убеден; нещо повече, те са негови лични ценности. Ако има нещо, към което децата са особено чувствителни във взаимоотношенията си с възрастните, това е фалшът на невярващия в собствените си думи. В такива случаи те мигновено различават лично изстраданото от официално предписаното поведение.

Възпитаникът постига тази възпитателна цел в два плана – в съзнанието и в поведението си. В съзнанието – като оценява личностния смисъл на социалните ценности. В поведението – като осъществява личностната си ценностна система. Тези два процеса протичат едновременно, а не последователно, тъй като ценностната интериоризация протича в дейността и личностната ценностна система се формира в опита.

Возпитателната цел „изграждане на ценностната система на личността“ е свързана с всички следващи възпитателни цели, така както съдържанието е свързано с формата. Това е системообразуващата връзка в системата от цели. Ценностната система е съдържанието, а всички останали цели представляват различни проявления на формата, която личността избира, за да превърне това съдържание в поведение. Следващата възпитателна цел – „развитие на умението за самоутвърждаване на личността“, представя това проявление на формата, при което ценностната система се реализира, за да се докаже ценността на Аз-а.

Развитие на умението за самоутвърждаване на личността

Определение

Умението за самоутвърждаване е система от високоорганизирани интелектуални и практически действия на личността, чрез които тя реализира своята ценностна система, за да докаже ценността на своето Аз пред себе си и пред обществото, в резултат на което да задоволи своята

фундаментална потребност от преживяване на чувство за собствена значимост.

Умението за самоутвърждаване е умение за утвърждаване на Аз-а, който безспорно е основна ценност в ценностната система на личността. Съхраняването и повишаването на ценността на собственото Аз се оказва една от основните жизнени потребности до степен, в която съществуването на Аз-а е съществуване в името на утвърждаване на собствената ценност. Специфичната особеност на утвърждаващата Аз-а форма за реализация на ценностната система е в това, че Аз-ът, идентифициран от личността като най-висше ценностно равнище, е цел, а следващите ценностни равнища определят средствата за постигане на целта.

Казано на по-разбираем език, хората живеят, за да бъдат доволни от себе си, т.е. целенасочено търсят ситуации, които са благоприятни за демонстриране пред себе си и пред околните на своите положителни качества. Когато намират подобни ситуации, те са щастливи, спокойни и уважават другите хора, защото преживяват едно прекрасно чувство за собствена значимост, което всъщност е фундаментална потребност на личността. Когато не намират подобни ситуации, те са нещастни, нервни и раздразнителни и тогава могат да бъдат и агресивни към околните, защото не са постигнали задоволяване на тази своя фундаментална потребност. С други думи, хората живеят, за да доказват себе си, да се самоутвърждават. Но целта за самоутвърждаване се постига с много различни средства, изборът на които зависи от различните по вид и знак личностни ценностни системи (не само индивидуално неповторими, но и позитивни и негативни). Субективната представа за положителни качества е различна, а следователно са различни и начините за самоутвърждаване. Например един престъпник, който убедено отнема човешки живот, се самоутвърждава в същата степен, в която се самоутвърждава и човек, който спасява човешки живот. Тези двама души се различават не по целта за самоутвърждаване, а по средствата, които избират, за да я постигнат. Първият избира средства, които обществото наказва и ограничава, вторият избира средства, които обществото поощрява и разпространява. Именно този избор разграничава възпитаната от невъзпитаната личност и именно възпитанието е процесът, който има за цел да развие у личността умението за избор на социално одобряван и личностно ценен начин за самоутвърждаване.

Анализът на възпитателната цел „развитие на умението за самоутвърждаване“ логично включва и разглеждане на въпроса за самопознанието на личността, на агресията в поведението на личността като един от начините за псевдосамоутвърждаване, както и на личностното качество увереност в себе си.

Възпитаване на умение за самоутвърждаване

Компетентният възпитател постига тази възпитателна цел, като осъществява връзка между теоретичните аргументи и действителността, между действителността и индивидуалната личност, персонифицира възпитателните послания с ярки и въздействащи примери, извършва ценностно разграничаване между позитивното и негативното самоутвърждаване.

Възпитаникът реализира тази възпитателна цел чрез постигане на такава степен на единство между съзнанието и поведението, при която Аз-ът открива най-адекватния за личността начин за пълноценно осъществяване на личностния потенциал. Намирането на самия себе си е най-краткият израз за описание на този процес.

Развитие на умението за самоуправление на личността

Определение

Умението за самоуправление е система от високоорганизирани интелектуални и практически действия на личността, чрез които тя реализира своята ценностна система, за да поддържа своите личностни и социални характеристики в оптимално за пълноценна реализация на потенциала си състояние.

В самоуправлението на личността е възможно условно да се разграничат два аспекта – конструктивен и ограничителен. Разграничаването е условно, тъй като конструктивният аспект включва ограничителния, но е необходимо, за да се характеризира структурата на това умение на личността.

В конструктивен аспект самоуправлението означава наличие на умения за поставяне на цел и за самомотивиране, за планиране на собствения си живот и дейности с помощта на личностна програма за действие, за самостоятелно организиране на разнообразните си житейски взаимоотношения, за самоконтрол върху поведението и постигнатите резултати. Способността да се управляват различни личностни и социални характеристики на личността е резултат от определено равнище на психическо развитие, което позволява да се преодолее външната детерминация на поведението. Самоуправлението, което осигурява реализация на продуктивната активност на личността, е известно в специализираната литература като саморегулация.

В ограничителен аспект самоуправлението е умение за контрол върху оценявани като личностно и социално негативни мисли, чувства и поведение. В своя ограничителен аспект самоуправлението се осъществява в две посоки – като самоконтрол върху поведението и като самоконтрол върху съзнанието.

Самоконтролът върху поведението е способността на личността да ограничи в сферата на съзнанието и да не допусне превръщането в поведение на оценявани като личностно и социално негативни мисли и чувства. Въпросът е в това, че съзнанието на личността е богато на разнообразни мисли, чувства, нагласи, желания,

които невинаги са повод за гордост. Личността често изпитва и завист, и антипатия, и необоснована омраза, и отмъстителни чувства. Стремехът към самоутвърждаване често заплашва да накърни чужди интереси и да отнеме чужда свобода. Способността на личността да овладява предизвиканите от това негативно съдържание на съзнанието душевни състояния е показател за наличие на културно-възпитателни механизми или за умение за контрол върху собствената личност.

Самоконтролът върху съзнанието е способността на личността да неутрализира блокираните в него личностно и социално негативни мисли и чувства до степен, в която те да бъдат безопасни за психическото равновесие на личността.

Анализът на възпитателната цел „развитие на умението за самоуправление“ логично включва и разглеждане на въпроса за възпитанието на волята и чувствата, както и анализ на личностното качество самостоятелност.

Възпитаване на умение за самоуправление

Същността на възпитаването на умението за самоуправление е в развитието на способност за диференциране на стимулите на средата от страна на личността. Поведението на личността може да се определи като оценка на стимулите, идващи от средата, и възникналите в резултат на оценката конкретни действия, отговарящи на стремеха към оптимално поведение. По отношение на самоуправляващата се личност еднотипните стимули престават да предизвикват еднозначни реакции – на тях се реагира различно в зависимост от контекста на ситуацията, в която те съществуват, и от индивидуалната оценка, която получава този контекст. Така интересната задача може да доведе до продуктивна активност или да бъде пренебрегната поради съображения от по-висш ценностен порядък. По същия механизъм нанесената обида може да предизвика реакции на защита или нападение, зависещи от личностния контекст на възприемане. С други думи, самоуправлението е знание за това, кога и по какъв начин личността да овладява реакциите си, и за това, кога и по какъв начин да ги проявява.

В своите възпитателни усилия за постигане на тази цел възпитателят се стреми да развие, на първо място, качествата, които реализират самоуправлението и преди всичко целенасочената самостоятелност при диференциране на стимулите на средата, както и волевите усилия, съпътстващи самоконтрола. На второ място, той се стреми да развие начините за постигане на самоуправлението и преди всичко тяхното разнообразие.

Възпитаникът постига тази цел, като се стреми да усвои признаците за самостоятелна оценка на стимулите и волевата способност за превръщане на оценката в поведение, както и да открие и усвои личностно адекватни начини за осъществяване на самоуправлението.

Развитие на умението за самомотивиране

Определение

Умението за самомотивиране е система от високоорганизирани интелектуални и практически действия на личността, чрез които тя реализира своята ценностна система, за да създава подбуди (причини), предизвикващи у нея активност за следване на социално и личностно ценни модели на поведение.

Ако мотивирането е процес, при който един външен фактор изгражда система от причини, предизвикващи активност, то самомотивирането е процес, при който личността в качеството си на вътрешен фактор сама изгражда система от причини, предизвикващи собствената ѝ активност. Всъщност умението за самомотивиране означава умението на личността за изграждане на вътрешна мотивация за следване на социално и личностно ценни модели на поведение.

Вътрешната мотивация се различава от външната по това, че при вътрешната (интрасивната) мотивация действащият субект намира удовлетворение в чувството за собствена компетентност и самоутвърждаване, а при външната (екстрасивната) мотивация действащият индивид намира удовлетворение в някаква външна награда (Диси и Райън, 1992). Тази позиция е основателно критикувана от гледна точка на обстоятелството, че всички външни награди придобиват значение за мотивацията само тогава, когато станат значими за удовлетворяване на потребностите на личността, т.е. в процеса на мотивирането всички външни фактори се трансформират във вътрешни. Поради тази причина е по-коректно да се говори не за външни и вътрешни мотиви, а за външни и вътрешни стимули и съответно за външностимулирана (външноорганизирана) и вътрешностимулирана (вътрешноорганизирана) мотивация (Ильин, 2008: 68).

Посоченото противоречие може да бъде разрешено не толкова чрез промяна в терминологията, а чрез промяна в разбирането на понятията „външно“ и „вътрешно“. Външната и вътрешната мотивация трябва да се разбират не само като такива за личността, но и като такива за извършваната от нея дейност. Нещо повече, дейността се оказва определяща при установяването на външния или вътрешния източник на активност.

Разграничаването между външна и вътрешна мотивация придобива конкретен вид при анализа на активността, проявявана в процеса на извършването на определена човешка дейност. Според нас външни за дейността и съответно за личността са тези мотиви, които не произтичат непосредствено от предмета на извършваната дейност, а вътрешни – тези, които произтичат непосредствено от този предмет. Следвайки тази логика на разсъждения, трябва да кажем, че ако личността се ръководи от мотиви, произтичащи от предмета на дейността, тя е интрасивно мотивирана, а ако се ръководи от мотиви, които не произтичат непосредствено от този предмет, тя е екстрасивно мотивирана.

Оказва се, че без анализ на предмета на конкретната човешка дейност не можем коректно да определим вида на мотивацията. Тази фундаментална за нас постановка, която развихме при определяне на вътрешните мотиви на учебната дейност (Колишев, 2008:), ще приложим и при определяне на вътрешните мотиви на дейност, която нарекохме в определението „следване на социално и личностно ценни модели на поведение“. По своята същност това е дейността самоусъвършенстване, предмет на която е саморазвитието на личността.

От предмета на дейността самоусъвършенстване произтичат най-малко две групи вътрешни мотиви, формирането на които личността извършва чрез умението за самомотивиране.

– Целеви мотиви, произтичащи от целта на самоусъвършенстването. Активността на личността се дължи на целеви мотиви, когато тя възприема целта за самоусъвършенстване като ценна за себе си и смята, че непрекъснатото движение към нея ще развие пълноценно нейния интелектуален, физически и духовен потенциал, ще я направи конкурентоспособна, ще развие у нея способност за решаване на житейски и професионални проблеми, с една дума – ще ѝ донесе редица предимства в живота и дейността.

– Процесуални мотиви, произтичащи от процеса на самоусъвършенстването. Активността на личността се дължи на процесуални мотиви, когато тя възприема процеса като ценен за себе си и смята, че той е полезен, интересен, предизвикателен, развиващ, занимателен, емоционален, активен, хуманен – с една дума, личността възприема процеса на самоусъвършенстване като привлекателен.

Анализът на възпитателната цел „развитие на умението за самомотивиране“ логично включва и разглеждане на различни мотиви за самоусъвършенстване като общуване, успех, душевно равновесие.

Възпитаване на умение за самомотивиране

Умението за самомотивиране излиза извън рамките на логическата операция доказателство на ценността на самоусъвършенстването, тъй като включва не само рационални аргументи, но и емоционално потвърждаване чрез слово и опита на определени модели на поведение.

Възпитателят постига тази възпитателна цел, като, първо, самоаргументира социалната и личностната ценност на определени житейски стратегии. Второ, изгражда способности за взаимодействие с личността, основани на рационални и емоционални потвърждения за ценността на самоусъвършенстването. Трето, прилага практически тези способности чрез словото, опита, собствено поведение.

Възпитаникът постига тази възпитателна цел чрез доказване пред себе си на ценността на самоусъвършенстването, което означава субективно аргументиране и потвърждаване на личностната значимост на възпитателните

изисквания. За възпитаника значимото поведение е това, което му осигурява осъществяване на съществени за начина му на живот цели. Всичко, което той оценява като способно да го придвижи към тези цели, се усвоява, прилага, усъвършенства, т.е. става част от личността му, като намира при това своя индивидуален израз. Умението за самомотивиране дава отговор на съществени за личностното развитие въпроси: *Защо да бъда такъв, а не друг?*; *Защо да постъпям така, а не иначе?*

Развитие на уменията за постигане на душевна стабилност (емоционална устойчивост)

Определение

Умението за постигане на душевна стабилност (емоционална устойчивост) е система от високоорганизирани интелектуални и практически действия на личността, чрез които тя реализира своята ценностна система, за да предотвратява, противодейства и преодолява състоянието на душевен дискомфорт, предизвикано от криза в определени личностни ценности.

Ценностният душевен дискомфорт е този вид дискомфорт, който е предизвикан от криза в ценностните отношения на личността, при която осъществяването на водещите личностни ценности е възпрепятствано от външни обстоятелства или вътрешни причини. Недостигът на средства за поддържане на живота, стеснителността, пречещата на общуването, мнението за собствената непривлекателност са душевни сътресения, свързани с лично значими качества и душевни състояния. Причината за тази криза е или обективно непреодолима, или за преодоляването ѝ е необходимо време, което е време на съжителство с нея. Но ако личността не е в състояние да се справи с източника на душевен дискомфорт, то в нейните възможности е да измени своето отношение към него. Да го омаловажи, да намали ценностния му заряд, да смени неговото място в ценностната си система, да го лиши от статуса на източник на душевен дискомфорт. „...В света нещата са сами по себе си. Те не притежават интенция по отношение на нас. А интенциите, които те притежават, са тези, които ние сме им приписали“ (Мамардашвили, 1997: 65). Причината за душевния дискомфорт става такава причина чрез субективната стойност, която ѝ приписва йерархията на личностните ценностни отношения. Когато личността намира начин да снижи тази стойност, тя престава да действа с предишната сила или дори престава да има значение за живота на личността.

Детронирането на причината за душевния дискомфорт е конструктивен, а не деструктивен процес. Търсената промяна на начина на мислене е свързана с откриването или преоткриването на ценност (смисъл, цел), която да бъде достатъчно значима за личността, за да предизвика удовлетворение, душевно

равновесие, активност и развитие. Адекватното на действителността, живото съобразното възпитание е ориентирано към изграждане на богат спектър от ценностни отношения, който да позволи приемането на неизбежния душевен дискомфорт и да създаде ценностна защита от него. Пълноценният душевен живот на възпитаната личност е условието, което може да осигури психическа устойчивост пред сътресенията и да формира трудното умение за превръщане на вътрешния дискомфорт не в причина за депресия, а в стъпало на развитието. Странанието, усилието съдържа в себе си възможност за развитие.

Възпитаване на умение за постигане на душевна стабилност (емоционална устойчивост)

Същността на развитието на уменията за постигане на душевна стабилност (емоционална устойчивост) се състои в развитието на способността за оценка на действителността според силите на личността да постига изменения в нея, както и за асимилиране на неизбежното чрез актуализиране на ценностни отношения с висока степен на личностна валентност, които са в състояние да обезоръжат депресиращата мощ на душевния дискомфорт.

Възпитателят постига тази цел, като: 1) изяснява на себе си и на възпитаника съотношението между характеристиките на действителността и способността на личността да я измени (като действителност е и самата личност); 2) изяснява типовете ценностни системи и начините за актуализиране на ценности с висока степен на личностна валентност; 3) аргументира приемането на неизбежното чрез разглеждането му като единствен път към възможното изменение; 4) развива адаптивните способности на личността, състоящи се в уменията ѝ да управлява своето отношение към света и към себе си.

Възпитаникът постига тази цел, като: 1) развива уменията си за адекватна оценка на действителността и на собствените си способности; 2) развива уменията си за актуализиране на ценности и за изменения в йерархията на личностната си ценностна система; 3) осъзнава приемането на себе си и света като ефективен път за самоусъвършенстване и за управление на своето отношение към действителността; 4) осъзнава „твърдостта“ на фактите и „пластичността“ на своето отношение към тях.

Практически изводи

Обоснованата по такъв начин система от възпитателни цели води до следните съществени за процеса на възпитание практически изводи:

– Възпитателите (учители, педагогически съветници, родители, дори психологически консултанти и детски психотерапевти), усвоили представената система от цели, формират в житейското и професионалното си съзнание ясна и убедителна представа за посоката на своите възпитателни въздействия и взаимодействия.

– Представената система от цели създава възможност за операционализация на целите и за разработването на тяхна основа на система от критерии и показатели за диагностика на възпитаността.

– Представената система от цели насочва към приложението на две основни форми на възпитание, а именно на словесна и практическа форма. Словесната форма се реализира чрез редица методи за аргументиране на социалната и личностната ценност на възпитателните цели – убеждаване, беседа, лекция, обсъждане, дискусия, консултиране и др. Практическата форма, с названието на която искаме да подчертаем, че при нея доминират средствата на житейската практика, се реализира чрез три основни метода: 1) спонтанно възникнали и преднамерено създадени възпитателни ситуации, чрез които се потвърждава ценността на възпитателните цели; 2) възпитаващо поведение на възпитателя, чрез проявленията на което той демонстрира ценността на превърнатите в личностен резултат възпитателни цели; 3) възпитателна организация на социалната и материалната среда, чрез която възпитателят демонстрира ценността на възпитателните цели.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова, А., Легкоступ, П., Радев, П. (2011). Цели на училищното възпитание. В: *Радев, П., Легкоступ, П., Александрова, А. Основи на училищната педагогика*. Пловдив: Фабер.
- Атанасов, Ж. (1994). Хуманизмът, целостността и хармонията на човека – цел на възпитанието. В: *Димитров, Л. и др. Теория на възпитанието*. София: Аскони-издат.
- Василев, Д. (2000). *Теория на възпитанието*. София: Макрос.
- Димитров, Л. (1994). Научен статут на теорията на възпитанието. В: *Димитров, Л. и др. Теория на възпитанието*. София: Аскони-издат.
- Димитрова, Г. (2005). Хуманизмът, целостността и хармонията на човека – цел на възпитанието. В: *Димитров, Л. и др. Теория на възпитанието*. София: Вера Словена – ЖГ.
- Диси, Е., Райън, Р. (1992). Съвременно развитие на мотивационните изследвания. *Българско списание по психология*, 4.
- Ильин, Е. П. (2008). *Мотивация и мотивы*. Санкт-Петербург: Питер.
- Колишев, Н. С. (2000). *Емпиричното възпитание, или многото лица на възпитанието*. Варна: Знание и сила.
- Колишев, Н. С. (2008). *Педагогическите умения на учителите: теоретични модели*. София: Захарий Стоянов.
- Макаренко, А. С. (1968). Очерк за работата на Полтавската колония. В: *Избрани педагогически произведения*. Т. 1. София: Народна просвета.
- Мамардашвили, М. (1997). *Психологическая топология пути*. Санкт-

- Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, журнал „Нева“.
- Николаева, С. (2000). *Личността на ценностен кръстопът*. София: Булгарика.
- Фромм, Э. (1993) *Психоанализ и етика*. Москва: Республика.
- Чавдарова-Костова, С. (2012) Цели на възпитанието. В: *Чавдарова-Костова, С., Делибалтова, В., Господинов, Б. Педагогика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Обръщението за един по-хуманен свят: утопия и реалност* (2000 – 2001). София.
- Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competencies for lifelong learning (2006/962/EC). *Official Journal of the European Union on 30 December 2006/L394*. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ.do?uri=OJ:2006:394:0010:0018:EN>
- The definition and selection of key competencies*. Executive Summary. OECD.

SYSTEM OF EDUCATIONAL OBJECTIVES

Abstract. The article points on a system of educational objectives resulting of its definition. The education is understood as a goals oriented process of personal development for realization of the individual qualities depending on the social context. The system includes five goals: edification of personal value system, edification of skills of self-management, self-motivation, self-respect and emotional stability. The link is between the personal value system and the skills representing different manifestations of the form where the content is realized.

Assoc. Prof. Nicolai Kolishev, PhD
✉ University of Shumen „Ep. K. Preslavski“
Department for Information,
Qualification and Training
1, Dr Boris Bojkov Str.
9000, Varna, Bulgaria
E-mail: colka13@abv.bg